

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання
історичних дисциплін

Камінський Давид Олександрович

ХРИСТІЯНСЬКА ТЕОЛОГІЯ ІСТОРІЇ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія)

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:

_____В. В. Михтуненко

Кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри
всесвітньої історії, міжнародних
відносин та методики навчання
історичних дисциплін

«_____»____2021 року

Виконавець

_____Д.О. Камінський

«_____»____2021 року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ ІСТОРІЇ	6
1.1. Визначення поняття «теології» з точки зору богословського та філософського аналізу	6
1.2. Сутність християнства як світової релігії.....	10
1.3. Хронологічні межі та особливості суспільного розвитку епохи Середньовіччя.....	15
Висновки до розділу 1	19
РОЗДІЛ 2 АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ ІСТОРІЇ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	21
2.1. Особливості християнського світобачення в середні віки як основа офіційного визнання християнської ідеології.....	21
2.1.1. Основні засади середньовічного світобачення та світовідчуття як фундаментальні принципи християнської ідеології.....	21
2.1.2. Етапи розвитку теологічної думки в середні віки, апологетика, патристика, схоластика.....	25
2.2. Теологічні погляди на історію доби Середньовіччя	28
2.3. Початок християнської історіографії.....	32
Висновки до розділу 2	36
РОЗДІЛ 3 ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ ІСТОРІЇ У ВИКЛАДЕННІ ВЧЕНИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ..	38
3.1. Адаптація античного спадку до нової християнської ідеології теологами середньовіччя.....	38
3.2. Теологічне обґрунтування історії, політичних та релігійних подій в християнській літературі середньовічної Європи	42
Висновки до розділу 3	48
ВИСНОВКИ	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	53

ВСТУП

Актуальність теми. Питання вивчення та дослідження християнської теології є однією з тем, пов'язаних із вивченням як християнської історичної традиції, так і через її розуміння – сучасної християнської думки. Це дозволяє розглядати теологію як досить складне утворення та як повноцінний дискурс. Розуміння конкретної теології означає розуміння її методології. Адже неможливо відрізнити теологічне знання від міфічного чи поетичного без чіткого розуміння того, як теологи здобувають знання. Актуальним стають дослідження християнської теології доби Середньовіччя, як основ утвердження християнської релігії у світовому вимірі та зміцнення авторитету Церкви для здійснення необхідних кардинальних змін у суспільно-політичних відносинах. Християнська теологія органічно поєднується з державним управлінням, філософією та історією, утворюючи в результаті єдине християнське вчення, в якому богословський аспект є найсуттєвішим, виходячи з філософії історії сучасної науки.

Епоха Середньовіччя характеризується численними дослідниками дуже неоднозначно, коли цей історичний період представляється у вузькому розумінні та подається, як «темні часи», а іншими ідеалізується та наголошується на розвитку суспільства та наук. У загальному розумінні це час, який вміщає в себе час від нашестя варварів до епохи Просвітництва та є прогресивним історичним етапом, на якому людство зробило багато відкриттів, але одночасно зазнало багатьох випробовувань.

Основи християнської теології висвітлені у працях С. Аверінцева [14], И. Брека [22], Д. Гарта [7], Ю. Кимелєва [9], Б. Лонерган [19], Дж. Мануссакіса [8], К. Польскова [15], Г. Христокіна [6], Ю. Чорноморця [18], В. Шохіна [13] та інших.

Християнство як фундаментальна засада розвитку світової, зокрема європейської цивілізації вивчалось та досліджувалось багатьма науковцями,

зокрема в даній роботі використані праці: А. Баумейстера [21], П. Козловські [5], Р. Осборна [4], А. Тойнбі [2], С. Хоружого [19].

Науково-теоретичним підґрунтям дослідження епохи Середньовіччя стали та утвердження християнства стали праці Ж. Ле Гоффа [11], Д. Забзалюка [1], А. Іванова [10], А. Панаріна [3], Л.І. Яковлевої [12].

Попри численні дослідження, частина проблеми, яка обрана темою даної роботи є на сьогодні ще недостатньо вивченою та висвітленою, тому надзвичайно актуальним є проведення подальших досліджень.

Мета дослідження: дослідити та теоретично обґрунтувати основні засади християнської теології історії доби Середньовіччя.

Для виконання мети дослідження поставлені наступні **завдання**:

- дати визначення поняття «теології» з точки зору богословського та філософського аналізу;
- розкрити сутність християнства як світової релігії;
- проаналізувати особливості християнського світобачення в середні віки як основу офіційного визнання християнської ідеології та обґрунтувати етапи розвитку теологічної думки;
- проаналізувати теологічні погляди на історію доби Середньовіччя;
- визначити та проаналізувати початок християнської історіографії;
- дослідити адаптацію античного спадку до нової християнської ідеології теологами середньовіччя;
- провести дослідження теологічного обґрунтування історії, політичних та релігійних подій в християнській літературі середньовічної Європи.

Об’єкт дослідження: християнська теологія історії доби Середньовіччя.

Предмет дослідження: особливості християнських теологічних поглядів в епоху Середньовіччя.

Методи дослідження: методи теоретичного дослідження: вивчення наукових джерел; методи аналізу та синтезу, методи узагальнення, формалізації, індукції та дедукції; теоретичні загальнонаукові методи абстрагування, системний метод та метод класифікації, історичний та

бібліографічний методи, метод зіставлення та порівняльний аналіз із пошуком аналогій.

Елементи наукової новизни одержаних результатів визначаються розробкою теорії адаптація античного спадку до нової християнської ідеології теологами середньовіччя, в якій застосовано системний підхід. В центрі уваги перебуває середньовічне світосприйняття християнської ідеології, особливості її функціонування та трансформації її компонентів на цьому історичному етапі розвитку суспільства.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дослідження можуть бути використані для розробки освітніх програм та лекційних курсів по історії, філософії, культурології, політології, соціальній психології.

Апробація результатів та публікації. Основні наукові висновки та результати дослідження апробовано на засіданнях кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін та у виступах на конференціях:

Камінський Д. Початок християнської історіографії. Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали V Міжнародної наукової конференції (м. Суми, 10-11 листопада 2021 р.). У 2 ч. Ч. 2. Суми: ФОП Цьома С.П., 2021. С. 48-50.

Камінський Д. Місце і роль релігії та церкви в Середньовічній культурі Західної Європи. Наука, освіта, технології, інновації: тенденції, виклики, перспективи: збірник тез доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м. Полтава, 22 листопада 2021 р.): у 3 ч. Полтава: ЦФЕНД, 2021. Ч 2. С. 85-86.

Структура роботи: Робота складається із вступу, трьох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел з 42 найменувань. Загальна кількість сторінок в роботі 56.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

1.1. Визначення поняття «теології» з точки зору богословського та філософського аналізу

Оскільки богословська раціональність подібна до філософської та наукової, тому виникає необхідність наголошувати не лише про богословські методи в теології, але й про інші методології, які теолог може використовувати, і які впливають на його мислення та на саму структуру, форму і зміст теологічного знання. Це загальні, наукові, філософські та інші соціально-гуманітарні способи систематизації знань, які вплинули або використовували християнську теологію.

Теологія – християнська наука, яка є продуктом християнства, релігійного та духовного розвитку людства, результатом богословської діяльності християнських церковних святих, релігійних мислителів, теологів, філософів та діячів церкви, які належать до різних конфесій. У термінах «теологія» або «теологія» грецьке слово Θεός (Theos) означає «Бог», а λόγος (logos) означає «слово». Тому теологія — це «Боже слово, роздуми, обговорення» або «Боже вчення» [24].

Слід підкреслити, що всі визначення поняття «теологія» дуже обмежені та умовні. Деякі філософи, богослови та теологи пов'язують поняття «теологія» з питаннями та процесами пізнання Бога в конкретній релігії. Звичайно, не всі вчені погоджуються, що через призму науки це стане об'єктом та предметом вивчення теологів. Основний напрямок сучасної теології [24]:

1. Біблійне богослов'я вивчає історію Біблії та її тлумачення на основі праць Отців Церкви та відомих християнських теологів.
2. Догматичне богослов'я розкриває зміст вчення про Церкву.
3. Моральна теологія розкриває сутність християнських моральних засад та духовний вектор розвитку людини.

4. Християнська апологетика займається обґрунтуванням християнської доктрини та її захистом в інтелектуальних і наукових дискусіях.

5. Літургійне богослов'я вивчає богослужіння Православної Церкви та його значення для спасіння всіх християн.

Найголовнішими напрямками християнської теології є такі: христологія (вчення про Божественну та людську природу Ісуса Христа); тріадологія (вчення про Святу Трійцю (Бог — Отець, Бог — Син, Бог — Дух Святий)); пневматологія (вчення про Святого Духа (Третя Особа Святої Трійці)); еклезіологія (вчення про Церкву як соціальне і духовне (містичне) Тіло Ісуса Христа); есхатологія (вчення про останні часи історії людства та перебування душ людей у загробному світі); сотеріологія (вчення про спасіння); агіологія (вчення про святих Церкви та їхнє святе й богоугодне життя); антропологія (вчення про людину); ангелологія (вчення про ангелів); sacramентологія (вчення про таїнства Церкви); маріологія (вчення про Богородицю, Пречисту Діву Марію); патрологія (вчення про богословську й духовну спадщину святих отців Церкви) [24].

Наукові визначення поняття «теології» можливо представити наступними твердженнями. Ю. Кімелєв стверджує: «Теологія — це причетний, чи залучений, систематизований теоретичний роздум про зміст і характер релігійної віри» [12, с. 323]. В. Шохін зазначає, що теологія «з точки зору культурного а priori — це теоретична рефлексія релігійної свідомості, об'єктами якої є головні складові існування релігійного індивіда і тієї релігійної спільноти, якій він належить» [38, с. 19].

За С. Аверінцевим: «Не виключаючи варіанти ексклюзивістських тлумачень, теологією в широкому сенсі можна вважати раціонально організованим дискурсом, що продукує пропозиціональні висловлювання, предметом яких є відношення людини до абсолютного буття, або таке релігійне мислення, яке базується на метафізичних припущеннях, що передбачають божественне/трансцендентне буття чи духовний/вічний вимір людського

існування. У своєму розвиненому вигляді теологія є ідеалістичною спекуляцією чи метафізикою, і в цьому вона подібна на філософію» [1, с. 437].

Щоб встановити різницю між теологічним методом і філософським методом у теології, К. Польсков аналізує наявний фактичний матеріал та стверджує, що теологи виконують складне завдання: виявляють та розрізняють структуру упереджень та їх інтерпретацій, а потім оцінюють відповідність виявлених значень традиційним сотеріологічним ідеалам [23, с. 1282].

Теолог має на меті виявити певні внутрішні аксіоми релігійних текстів чи доктрин богословів та здійснити їх ціннісні інтерпретації для встановлення відповідності певним апокаліптичним чи доктринальним ідеалам. Тобто теологи використовують певну доктринальну модель (Біблію, традицію чи доктрину), щоб зробити теологічну оцінку існуючого богословського тексту. Результати богословських досліджень є суттєвими для традиційних аксіологічних і телеологічних суджень про досліджуваний феномен або відповідають на основні питання людського існування. А іноді це формулювання нових питань про те, що світ і люди народяться від зустрічі з вічністю. Тобто теологічні твердження можуть звучати як судження та виправдання, або розвиватися у формі катарсису життя, або вказувати шлях [23, с. 1283].

Ю. Чорноморець висловив думку, що «теологія є дискурсом, аналогічним до філософії». Наближення теології до філософії полягає в тому, що вони міркують про найпоширеніші предмети: світ, людей і Бога, враховуючи аксіоми, прийняті без доказів. Різниця лише в тому, що теологія має більше аксіом. Вони разом є специфічними науками, світоглядними дискурсами, філософськими та релігійними [37].

Альтернативне пояснення проблеми надає С. Хоружий, який зазначає, що філософія і теологія на ранніх етапах становлення суперечили одна одній, як знання та спілкування, як чиста думка та як загальна духовна спрямованість на релігійні цінності. На відміну від західного християнства, східне богослов'я так і не стало суто теоретичною дисципліною через аскетизм і відповідну духовну

практику таємничої мови. Усе це є основою для відокремлення традиційної теоретичної теології від містико-аскетичного дискурсу богослов'я, у традиції східного християнства (а пізніше і православної церкви). Ці два дискурси тісно взаємодіють один з одним, формуючи ортодоксальний дискурс, але теологія як практичний дискурс завжди домінує в ньому [34, с. 8].

Загалом проблема взаємодії теології та філософії у східнохристиянському дискурсі постає як питання про взаємодію трьох дискурсів: дискурсу філософії, яка ототожнюється з античною думкою, дискурсу теології, який наближується до філософії, копіює та використовує її, та дискурсу богослов'я як містико-аскетичної мови [2].

Враховуючи плоди науково-філософського дискурсу свого часу, християнські мислителі часто переймали основні прийоми, методи та концепції, які були поширені серед інтелектуалів певної епохи. Проте богослови розуміють і пояснюють ці істини, беручи до уваги загальну парадигму культури, продовжуючи дотримуватися основ конкретних аксіоматичних переконань, сформульованих як переконання та догмати Вселенськими соборами, коли теологи завжди шукали найбільш відповідний шлях для цього. Це завдання є науковим, або науково-богословським завданням, а теологію можна розглядати як систематичний соціокультурний дискурс, подібний до філософії, що всебічно взаємодіє з усіма сферами культури [36].

Цей підхід не замінює і не применшує сутності теології, але показує теологію з соціокультурної та філософської точки зору. Теологія ніколи не існувала лише як духовний, соціологічний і всеосяжний проект, вона виникла і розвивалася як невід'ємна частина складного культурного процесу, завжди на передньому краї «високої культури» та розвитку суспільства: науки, філософії, освіти. На думку Б. Лонергана теологія є посередником між релігією та культурою, утворюючи культурну матрицю, виконуючи не лише завдання мислення про віру, а й поточне соціальне завдання, соціокультурний зміст, ідеї, цінності [18, с. 11].

Яскравим прикладом у цьому контексті є християнська теологія, яка завжди невіддільна від культурного життя імперій – Римської, Візантійської, Російської, Германської, сприяючи активізації європейської філософії, освіти, науки, мистецтва та права. Неможливо переоцінити роль християнської теології у формуванні також української культурної матриці, саморозумінні українського народу, впливу на національну культуру [35, с. 11].

Філософія і теологія нероздільні, і вони неминуче потребують і випереджають одна одну. І це в основному пов'язано з тим, що вони є разом двома типами вірувань та інтерпретацій, на яких базуються їх концепції [41, с. 79]. Тому що і філософія, і теологія мають свої інтуїції, передумови, «точку зору та словниковий запас, яким ми віримо і яким довіряємо» [41, с. 78]. Це також необхідно, оскільки допомагає оцінювати один одного. Філософія, зокрема, допомагає виявити й оцінити логічні, герменевтичні та методологічні помилки в теологічному судженні. Одночасно добре знання історії філософії та теології допомагає мислителям уникати крайнього фідейзму та раціоналізму [35, с. 17].

Таким чином, теологія є теоретичним виразом релігійного світогляду, що складається з раціональних та ірраціональних форм мислення. В поєднанні цих основ теологічного мислення знаходиться рівновага та внутрішній зміст всіх пов'язаних з цим дискурсів.

1.2. Сутність християнства як світової релігії

Через свою морально-етичну та гуманітарну спрямованість християнство, досягло особливого загального визнання у світі, що проявилось у формуванні концептуального вчення про віру. Воно ґрунтувалося на принципах і беззаперечному існуванні як божественного, так і людської гріховності. І це викликало в особистості прагнення до духовної досконалості.

Християнство, ставши втіленням любові і виявившись у сприйнятті людиною навколишнього світу за гуманістичними законами, стало основним принципом, що визначив загальний подальший розвиток європейської

цивілізації. За висловом А. Тойнбі, «новий, відмінний від попереднього зміст, яке християнство надало юдейському розумінню природи Бога і характеру його ставлення до людей, полягає у тезисі, що Бог є Любов, а не тільки Могутність... І що втілення Бога в Любові є більш значущим, ніж утілення у своїй Могутності» [29, с. 224].

Головним джерелом знання християн є Біблія (грец. — «Книги») — Святе Письмо, Одкровення. Християни вважають, що Біблія написана через натхнення та одкровення Святого Духа через обраних Богом людей, які називаються пророками та апостолами. Таким чином, Біблія — книга, у якій через обраних прописані божественні істини. Тому Біблія — головне і незаперечне авторитетне джерело знання. Також авторитетними для християн є постанови Церкви, особливо Вселенських соборів, і вчення Отців Церкви. Структура Біблії є складною, що включає багато текстів різних авторів. Але в ній виділяють дві основні частини: Старий Заповіт та Новий Заповіт. У Старому Завіті зібрано історію та мудрість стародавніх євреїв. Тексти Старого Завіту склалися більше тисячі років, з 1300 по 100 р. до н.е. Новий Завіт був написаний у I ст. н.е. апостолами та євангелістами, які свідчили про життя та вчення Ісуса Христа. Зв'язок Старого та Нового Завітів не очевидний. На початку становлення християнства висловлювалася пропозиція вилучити Старий Завіт із навернення християн. Так вважав, зокрема, гностик Маркіон, на ім'я якого ця позиція отримала назву «маркіонова брехня». Християни розглядають зміст Старого Завіту як передбачуване пришестя Месії (визволителя), у формі притч Його життєві перипетії, Його духовний подвиг. Таке тлумачення текстів Старого Завіту в їхньому зв'язку з історією життя, смерті та Воскресіння Ісуса Христа стало складовою системи доказів Його Божественного походження, істинності Його вчення, оскільки про Нього та Його пришестя свідчили протягом більше тисячі років єврейські пророки [40, с. 6].

Завіт — це договір, який Бог укладає з людьми для того, щоб захистити віру через них. Старий Завіт розповідає про договір Бога (Яхве чи Єгови, так

по-різному звучить ім'я єврейського Бога у Старому Завіті) з євреями. Новий Завіт — це договір між Богом і віруючими в Ісуса Христа, втілене в людину Слово, Боголюдини. Серед християн уже немає «ні елліна, ні юдея», тому християнство змогло стати світовою релігією, яка не пов'язана з регіональними та національними особливостями. У договорі Бог дає людям закон, якого вони повинні дотримуватися. Христос виділив дві заповіді, найважливіші для віруючих у Нього: полюбити Бога всім серцем, усією душею і полюбити ближнього свого, як Він полюбив нас. Окрім цих є й інші заповіді, які визначили етику християнської, в тому числі й сучасної світської, Західної Європи: «не вбивай», «не вкради», «не свідкуй неправдиво на свого ближнього» та інші [40, с. 7].

Причини, чому християнство стало міжнаціональною релігією в середньовічній Європі, полягає в тому, що його основні принципи були відкриті для всіх. Ця відкритість є одним із головних джерел західного християнства завдяки зусиллям святого Августина, якому вдалося подолати всі існуючі протиріччя, пов'язані з різними концепціями та інтерпретаціями справжнього розуміння та призначення релігії. Інтеграція доктрини Августина, західне християнство та загалом західна цивілізація «отримали цільну ортодоксію, яка зуміла утримати свої позиції впродовж тисячоліття» [22, с. 174].

Сучасний український філософ А. Баумейстер наголошує на парадоксизмі, внутрішньому конфлікті, а водночас на провидінні при зустрічі античної філософії з християнством. На його думку, від «початку зустрічі античності та християнства виникло внутрішнє напруження, суперечка, конфлікт. І ця ситуація внутрішнього напруження і суперечки з самого початку були заряджені могутнім творчим потенціалом, створили досить силове поле, в якому отримали розвиток усі основні феномени нашої традиції» [3, с. 102–103].

А. Іванов також говорить про поступову зміну світосприйняття людини відносно формування усталених поглядів на християнство та зауважує, що від початку його ствердження середньовічна цивілізація не змогла подолати

основних сутнісних, властивих міфу рис: простір освоювалося та визначався залежно від належності до сакральної сфери; духовні явища доповнювалися матеріальними характеристиками; між реальністю і символом, що її заміщає, був відсутній розрив, як його не було і в сприйнятті цілого і частини. Водночас поширення християнства, міфології на релігійні сюжети призвело до появи точки відліку подій у реальній історії (народження Христа), сприяло позначенню центру з реальними координатами (священне місто Єрусалим), що зрештою вже дуже відрізнялося від міфологічних уявлень з уявними часами [11, с. 50].

Кристофер Донсон, висловлюючи свою думку відзначає, що «ідея божественного втілення не належить виключно християнству. Але якщо ми подивимося на типові приклади нехристиянських теорій божественного втілення, наприклад, на ортодоксальний індуїстський вираз його в Бхагавад-гіті, то побачимо, що воно не має для історії такого значення, як християнське вчення. Справа не тільки в тому, що божественний образ Крішні - це образ міфічний і неісторичний, а в тому, що божественне втілення розглядалося не як унікальне, а як приклад періодичного процесу, який постійно повторюється *ad infinitum* у вічному обертанні космічного циклу» [42, с. 250].

Саме на протиположності таким ідеям, які представлені гностичною теософією, Св. Ірен відстоював унікальність християнського одкровення і необхідний зв'язок між божественною єдністю та єдністю історії – те, що є один Батько, творець Людини, один Син, який втілює волю Батька, і один людський рід, у якому проявляються обряди Бога, для того, щоб творіння підкорилося і з'єдналося з його Сином, веде до досконалості. Бо християнська доктрина про втілення – це не просто одкровення Бога Людині; це нове творіння – запровадження нового духовного принципу, який поступово впливає на людську природу та трансформує її на щось нове. Історія людського роду визначається цією унікальною божественною подією, яка надає духовної єдності всьому історичному процесу [42, с. 250].

«Оскільки християнство як релігія набуло практично функціональної спрямованості через державу, то в політичному вимірі раннього християнства деякі дослідники убачають головну причину перемоги над політичною теологією античності. Витоки диференціації релігії і політики слід шукати в першу чергу не в трансцендентному характері християнської релігії, а в реаліях її існування як церковного правового інституту» [13, с. 55], тобто, християнство як світова концепція було обґрунтовано у правових та державних аспектах та набуло церковного суверенітету, без якого християнство залишилось би лише частиною суспільного світогляду.

В. Шохін стверджує, що «немає такої теологічної традиції, в якій не визнавали б тією чи іншою мірою певні межі між богопізнанням «у межах одного розуму» (якщо процитувати Канта) та авторитетних текстів, жодна не відчуває дистанцію між знанням та вірою такою мірою, як християнство. Причина в тому, що воно закликає прийняти на віру набагато більше, ніж будь-яка інша релігія. У зв'язку з цим якщо природна теологія представляється в строгому сенсі власне християнським феноменом, то філософська теологія – інтеркультурним» [39, с. 28].

Християнство переносить сенс історії із зовнішнього світу історичних подій у внутрішній світ духовного розвитку і що останній розуміється як динамічний елемент історії і як реальна сила, що перетворює світ. Але він також показує, що первісне християнське очікування кінця, що насувається, призвело до скорочення тимчасового масштабу і відвернуло увагу людей від проблеми майбутніх доль людської цивілізації. Тільки після навернення імперії до християнства і настання світу в Церкві християни змогли провести різницю між поняттями кінця століття і кінця світу і почали розглядати перспективи християнської епохи та цивілізації не як тисячолітнього царства, а як сферу постійної напруги та конфліктів [42, с. 253].

Отже, християнська релігія являє собою можливість для людства вижити, але для того, щоб, зважаючи на всі обставини, з'явилася можливість для цього, в усі часи потрібно серйозне перетворення масової свідомості в дусі релігійної

традиції. Можна сказати, що історія вимагає не тільки економічного зростання, фінансового добробуту, а й укріплення духу, піднесення моральних категорій та релігійних цінностей.

1.3. Хронологічні межі та особливості суспільного розвитку епохи Середньовіччя

Середньовіччя виділяється як особливий історичний період завдяки докорінним змінам світогляду в I столітті нашого часу: сприйняття світу, місця в ньому людини, норм людського існування. Християнський монотеїзм став головною рисою Середньовіччя.

У XVII столітті німецькі вчені поділяють історію людства на три епохи: античну, середньовічну та Новий час ((Георг Хорн, Дю Канж та ін..). Жак Ле Гофф має власну думку про історичну епоху Середньовіччя: «Середні віки — не найкращий із цих періодів, люди епохи Просвітництва називають його «Темними віками». Старання романтиків «реабілітувати» Середньовіччя успіху не мали; позитивісти також за традицією вбачають у ньому похмурий час або, точніше, «між час», свого роду проміжок, що розділяє епохи прогресу; визначення «середні віки», «середньовіччя», «середньовічний» стають принизливими термінами. За непростим і неоднозначним інтересом, що виявляють наші сучасники з розвинених суспільств до Середньовіччя, проглядається ледве приховувана вікова зневага» [16, с. 32].

У науковій літературі існують різні погляди на загальні хронологічні рамки доби Середньовіччя, особливо на внутрішню періодизацію. Наприклад, існує думка, що відлік Середньовіччя починається з 476 року, розпаду Римської імперії, починається в V столітті, що діє як символічна межа, що відокремлює її від Античності, хоча цю межу дещо можливо продовжити до 529 р., коли в античні часи Олександрійська неоплатонічна школа фактично закрилася, у цьому випадку Середньовіччя було «відкрито» у VI ст., а нижня межа середньовіччя була пов'язана зі схоластиком. Щодо того, коли поставити верхню планку існування Середньовіччя, серед дослідників таким чином, немає

єдності. Найбільш усталений рубіж — середина XIV ст., далі естафету розвитку західної думки передають Відродженню [40, с. 17].

Проте не всі історики, філософи та літературознавці погоджуються з вибором Ренесансу як самостійної епохи. Тому Середньовіччя може тривати до Нового часу, XVII століття. Існує так звана концепція «довгого Середньовіччя», яка стверджує, що Середньовіччя тривало до Великої французької революції 1789-1791 рр. [40, с. 18].

Маркс запропонував свій підхід до розв'язання питання періодизації Середньовіччя, прив'язавши його до поняття феодального способу виробництва – концепція, що поєднала спосіб виробництва з економічним укладом та соціальними структурами. Період Середньовіччя також можна визначити, з домінуючої ідеології; не відбиваючи матеріальну інфраструктуру суспільства і будучи духовним двигуном його історії, ідеологія щонайменше є однією з найважливіших деталей функціонування соціального механізму. Довге Середньовіччя - це епоха панування християнства, що є одночасно і релігією, і ідеологією та перебуває в надзвичайно складних відносинах з феодальним світом, який заперечує і стверджує її одночасно. З точки зору культури Середньовіччя - це період між зникненням античних шкіл та запровадженням загальної шкільної освіти у XIX столітті, час повільного освоєння грамоти, період віри в чудеса, ера тривалого діалогу між культурою вченою та культурою народною [16, с. 35-36].

Довге Середньовіччя може і має бути поділено на проміжні періоди. Наприклад, можна виділити раннє Середньовіччя (з IV по IX ст.), що включає пізню Античність і становлення феодальної системи; класичне Середньовіччя (з X по XIV ст.), час великого підйому, до якого зводиться власне поняття Середньовіччя; пізнє Середньовіччя, або час криз, що вразили Європу в XIV-XVI ст.; епоху абсолютної монархії, яка привела до згасання феодального ладу, що завершив своє існування в період між Англійською та Французькою революціями [16, с. 37].

А. Іванов зазначає, що середньовіччя загалом характеризуються встановленням християнства також у духовній сфері та поступовим витісненням міфологічних уявлень релігійними. Визначальним чинником свідомості середньовічної людини виступала передусім віра, а не знання. Це багато в чому пояснює тривале перебування міфологічних компонентів у сприйнятті навколишніх явищ. Віру як вихідну підставу будь-якого знання постулювали схоласти, надаючи пріоритетне значення як релігійної, так й міфологічної віри. Цікаво, що зміцнення віри відбувалося на тлі соціально-економічних змін, які значною мірою характеризуються раціональними формами діяльності та спілкування [11, с. 48].

Але потрібно зазначити, що період Середньовіччя є певним етапом розвитку людства, який має певні особливості політико-правового та суспільного розвитку, саме в цю історичну епоху сформувався політико-правовий ідеалізм, який визначив весь подальший розвиток національно-правових явищ і процесів у суспільстві. На це, безсумнівно, вплинуло поширення християнства по всій Європі. Після Міланського едикту Костянтина Великого та Нікейського собору, очолюваного ним, християнство утвердилося як офіційна державна релігія на території Західної та Східної Римської імперій [8, с. 5].

Християнство почало швидко поширюватися, замінюючи язичницькі культу і активно борючись з первісними стародавніми людьми. Воно не вписувалося у новостворені еклезіологічні та духовні норми, на думку видатних християнських богословів та перших «батьків Церкви». На думку А. Панаріна, «пізньоантичні духовні ушкодження були виправлені християнським середньовіччям» [32, с. 26].

Зміст політико-правової доктрини виявляється в концептуальній системі поглядів на характеристики предмета вчення, заснованих на категоріях з ключовими важливими якостями. У середні віки предметом таких політико-правових дискусій було питання про взаємовідносини держави і церкви. Церква має незаперечний авторитет у вирішенні всіх релігійних і світських проблем,

переймаючи роль духовного і політичного арбітра у всьому житті середньовічної громади. «Духовна влада легітимізувала зміни, перебираючи на себе роль всезагального і беззаперечного авторитета та наділила своїх прихильників певним моральним алібі» [32, с. 38].

Під час відокремлення церкви від держави інституціалізуються відмінності між правом і мораллю, державним правом і звичаєвим правом. Церква виступає проти спроб визначити право та істину як похідні від політичних потреб як індекс і репрезентант найвищих істин [10, с. 63]. На думку П. Козловського, «попри всі модифікації різноманіття між законом Божим і законом людини, звичаєве право Церкви отримує інституційну підтримку в суспільстві» [35, с. 57].

Загалом в епоху Середньовіччя склалася ситуація домінування релігійно-міфологічної свідомості, коли він міфи, ритуали, релігійні догмати, практики зайняли міцне становище у картині світу. М. Смірнов має з цього приводу окрему думку, яка виражена у наступному: аграрне населення за способом свого існування не виявляло інтересу до доктринального християнства, але загальний настрій християнського світогляду, що містично об'єднував все, що існує в органічну цілісність, збігався з міфопоетичним відчуттям, з укладом селянського побуту, в результаті існувало «...якесь «двовірство», як поєднаність у поведінці християн релігійної віри зі схильністю доповнювати надію цієї віри магічною практикою. І це не власне міфологічний, і чисто релігійний тип свідомості». Такий тип свідомості автор називав релігійно-міфологічним і робив такий висновок: «...Саме такий світоглядний стан найбільш прийнятний для масового сприйняття трансцендентального сенсу християнського вчення на тлі соціальних і природних реалій, що безпосередньо переживаються» [11, с. 49].

Д.Є Забзалюк зазначає: «Із середини XI століття Католицька Церква поступово перетворюється на наймогутнішу організацію, яка, спираючись на величезні земельні й фінансові ресурси, намагається утвердитись на чолі всього феодалного суспільства. Як головний творець ідеологічної та державно-

правової доктрини, Церква розпочинає усвідомлювати необхідність політичної згуртованості та об'єднання середньовічного феодалного світу, втілюючи свій план створення теократичної феодалної держави на чолі з Папою. Авторитет церкви був настільки визначальним, що середньовічні юристи дещо змінили акценти римського права в бік надання значущості волі» [8, с. 7-8]. Теократична монархія, як концепція втілювала глибинний зміст як об'єднуюча європейська теорія, яка стала втіленням християнських ідей, віри в системі державного та суспільного розвитку.

Середньовіччя часто називають «темними віками», епохою варварства та ворожнечі, але очевидно, що світове, а особливо європейське суспільство своєю стабільністю зобов'язаний історичному етапу Середньовіччя, воно визначило подальший розвиток християнських цінностей, воз'єднання церков, ідей гуманізму та створення Вселенської християнської держави, місіонерської діяльності, адаптації світського законодавства до церковного.

Висновки до розділу 1

Таким чином, християнська теологія в контексті історичного розвитку тісно пов'язана з філософією. Це особливо виражене у питаннях теології, які викликають дискусії, незалежно від історичної епохи. Також це особливо стосується тих різновидів християнської теології, у яких заперечується необхідність і можливість зв'язку з філософією, вплив якої здійснюється через загальний культурний контекст.

Християнство, завдяки своїй морально-етичній та гуманістичній спрямованості сформуванні основні концептуальні доктрини на основі світосприйняття людини та знайшло майже беззаперечну підтримку, засновану на існування божественного начала та гріховності людини, що зумовлено прагненнями людини до знайдення ідеального варіанту духовності. Християнство стало фундаментом розвитку як окремо європейської, так згодом і світової цивілізації.

У середні віки основними категоріями політико-правових та суспільних відносин є нерухомість церковної влади, домінування форми правління, заснованої на церковних звичаях та канонічному праві, їх основою є зміцнення авторитету Церкви та необхідність на цій основі кардинальних змін у суспільно-політичних відносинах. Тобто основним категоріальним змістом виступають ідеї непохитності церковної влади, домінування монархічної форми правління, яка б спиралась на владу Церкви.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ ІСТОРІЇ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

2.1. Особливості християнського світобачення в середні віки як основа офіційного визнання християнської ідеології

У першому столітті свого існування християнство було переслідуваною релігією, але з IV століття воно зміцнило свої позиції та поступово стало єдиною релігією, що об'єднувала Західну Європу в цілому. Після зміни історичних обставин змінюється ставлення людини до світу та до себе. Змінюється природа теології, з'являються нові кола проблем, змінюються шляхи їх вирішення. З приходом і утвердженням християнства люди отримують рівні можливості в сенсі духовного життя. Перед єдиним Богом усі рівні, а отже, кожен, хто вірив у нього, міг звернутися до нього особисто і покластися на його увагу та прихильність. Це означало індивідуалізацію духовності, надання імпульсу роботі думки та пошуку істинного життєвого шляху. Водночас монотеїзм об'єднує суспільство і надає соціальному життю громадський характер, але при цьому неминуче переходить у нетерпимість до інших релігій.

2.1.1. Основні засади середньовічного світобачення та світовідчуття як фундаментальні принципи християнської ідеології.

Перші християни жили з апокаліптичними передчуттями: очікуваннями близького кінця світу та наближення Страшного суду. Тому матеріальний світ, навколишня природа не являли собою справді цінного для християнина. Усі його надії та сподівання були пов'язані з небом і Богом. Люди пізнього середньовіччя вже більше розмірковують про стосунки людей, ніж люди минулих століть, чий інтереси були повністю поглинені їхнім зв'язком з Богом, беззастережно підтримуючи особисті стосунки з Богом. Ідеал відносин між людьми, сформований культурою і повсякденною практикою, відбиває

релігійне ставлення людини до Бога, а отже, новий ідеал, особливий духовний, підкріплений енергією віруючої душі. Поширюється образ Христа Розп'ятого, що трактується не лише як суворий суддя, а і як страждання людства, милосердя, співчуття. Прагнення людини виділитися з-поміж інших, яке з'являється у міру зростання самооцінки, проявляється особливо при зміні сценарію Страшного суду. Від миттєвих суспільних дій це стає фактом індивідуальної біографії і окремою подією кожного християнина, хто перейшов в інший світ [40, с. 2].

Ключем до розуміння середньовічного світогляду та світовідчуття є розуміння християнського монотеїзму. Глобальний порядок у християнських картинах світу залежить від Бога: від початку – від дій Бога, що створив світ «з нічого» до кінця – катастрофи світу в кінці часів, апокаліпсису. Також від народження до смерті християнина і навіть після того, воно пов'язане з Богом. Особисте життя починається ритуалом хрещення і закінчується похованням. Загробне життя – християн чекає Страшний Суд і вічне життя. Все основне і змістовне людське життя, думки, почуття і надії зібрані від віруючих до Бога. Усі стосунки зі світом та іншими опосередковуються ставленням до Бога. Тому символ віри містить ущільнений образ, тему і проблему християнської свідомості, які протягом століть інтерпретувалися християнською теологією. Труднощі тлумачення, їх неоднозначність і багатоваріантність вимагають від теологів формулювати й обговорювати різні філософські питання, багато з яких будуть згодом основними принципами західного мислення та способу життя [40, с. 3].

Тому основою християнського монотеїзму є два найважливіші принципи, далекі від релігійно-міфічної свідомості, а отже, і філософського мислення язичницького світу: ідеї творення та ідеї одкровення. Вони обидва тісно пов'язані, оскільки припускають єдиного особистого Бога. Ідея творення лежить в основі середньовічної онтології, а ідея одкровення лежить в основі вчення про пізнання [9, с. 4].

Християнська теологія за своїм історичним задумом і існуванням тісно пов'язана з історією європейської філософії. Особливо це стосується найбільш «спекулятивних» елементів теології. Це також стосується різновидів християнської теології, які заперечують необхідність і можливість зв'язку з філософією. Філософські впливи здійснюються через загальний культурний контекст.

Приблизно в XII–XIII ст. Філософія і теологія були нерозрізнені, вони базувалися на догматичній основі християнства. Головним предметом каяття був Бог, душа, світ сутнісних відносин. Як найважливіші принципи християнської середньовічної філософії і теології Г.Г. Майоров виділяє [33]:

1. Теоцентризм: у центрі світогляду трансцендентний Абсолют, позачасовий, поза просторовий. Це центр і джерело всіх цінностей. Бог є Трійця. Трійця Бога має одну властивість – нерозривна сутність, три рівноправних втілення.

2. Креаціонізм: світ є здійсненням Божого задуму, явищем Божої досконалості. Світ, який втілює Логос, є впорядкованим, тому можливо, в певному діапазоні, розумне знання Бога і світу.

3. Провіденціалізм: Бог керує світом, історія – виконання Божественного накреслення. Події земного життя мають вищий, божественний сенс.

4. Персоналізм: основні принципи християнської антропології. За ними кожна людина – це особистість, стосунки між Богом і людиною, відносини між людьми насамперед особисті, найвище з них це любов.

5. Ревеляціонізм: принцип одкровення. Бог відкриває людині свою волю, найглибший сенс, істину існування. Вони відбиті в Біблії, авторитет якої заснований на Богові. Біблія – це книга книг, в якій ключ до сенсу створеного світу (природи і людей), таємниці особистого життя і спасіння.

Розглянемо ці важливі принципи докладніше [9, с. 4]:

Середньовічне мислення є богоцентричним: Бог є реальністю, яка визначає все, що існує. *Теоцентризм* (грец. Theos-Бог) – це розуміння світу, де джерелом і причиною всього є Бог. Він є центром всесвіту, активним і

створюючим його початок. Принципи теології поширюються на пізнання, де теологія знаходиться на вищому рівні системи знання. Нижче – філософія на службі теології; ще нижче – різні приватні та прикладні науки.

Згідно з християнським вченням, Бог створив світ з нічого, створив впливом своєї волі, завдяки своїй могутності, яка зберігає кожен мить і підтримує існування світу. Ця ідея характерна для середньовічної філософії і називається креаціонізмом. *Креаціонізм* (лат. *Creatio* – створення, творіння) – принцип створення живого та неживого, природа його тлінна та тимчасова, в якій живе Бог та яка постійно змінюється.

З цих двох положень виходить третє – провіденціалізм (лат. *providentia* від *провидіння*), за яким слідує вчення про те, що розвиток людського суспільства визначається зовнішньою причиною – Богом. *Персоналізм* та *рevelаціонізм* також є важливими для середньовічних філософії та теології. Перший – розуміння людини як персони (від лат. *persona* – особистість). Тобто неподільна людина зі свободою розуму і волі, створена за подобою Бога та наділена совістю. Кожна особистість – це особливий замкнутий світ, усередині якого відбувається боротьба сил добра та зла, духу та плоті, розуму та чуттєвості, обов'язку та схильності; при цьому завжди присутній суддя – совість та закон душі – логос, пов'язаний із логосом божественним. Цей світ є непроникним для людей, але він відкритий для Бога. Праведність, чистота помислів не менш значущі, ніж правильні вчинки. *Рevelаціонізм* (від лат. *revelatio* – одкровення) належить до принципу пізнання світу; він полягає в тому, що найнадійніший спосіб пізнання божественних істин полягає в осягненні прихованого сенсу священних писань, які містять божественне одкровення. Раціональне пізнання не виключається, але божественне одкровення вважається вищим і більш значущим для людини.

Головним джерелом знання християн є Біблія (від грецьк. «Книга») – Святе Письмо, Одкровення). Християни вважають, що Біблія написана через натхнення та одкровення Святого Духа через обраних Богом людей, які називаються пророками та апостолами. Таким чином, Біблія – Богонатхненна

книга. У ній через обраних сам Бог дав знання про Себе. Тому Біблія – головне і незаперечне авторитетне джерело знання. Також авторитетними для християн є постанови Церкви, особливо Вселенських соборів, і вчення Отців Церкви. Завіт – це договір, який Бог укладає з людьми для того, щоб захистити віру через них. Старий Завіт розповідає про договір Бога з євреями, звідси в юдаїзмі йде уявлення про Богообраність єврейського народу. Новий Завіт – це договір між Богом і віруючими в Ісуса Христа, втілене в людину Слово, Боголюдини. Серед християн уже немає «ні елліна, ні юдея», тому християнство змогло стати світовою релігією, не пов'язаною з регіональними та національними особливостями.

За Л.І. Яковлевою: «У Середні віки вірили, що Бог не залишає своїм піклуванням ні квітки, ні горобця, ні тим більше людину. Бог мислився одночасно і позаналежним світові (як кажуть філософи, трансцендентним) і присутнім у ньому: все є Він, але ніщо не є. Бог провидить буття і піклується про нього. Бог є справжнє буття, а світ отримує статус буття остільки, оскільки Він у ньому присутній; мераподійності речі визначається мірою Його присутності в ній. Без такого Божественного піклування світ би занепав, зруйнувався і зник. Такий підхід до визначення взаємини Творця та тварі, Бога та світу можна назвати теїзмом (тео – Бог)» [40, с. 8].

Парадокси пронизують християнську картину світу, особливо в Середні віки, вона має багато протилежних поглядів і суперечок, запеклої боротьби з єресями та відсутність вагомих доказів. Ці парадокси змусили теологічне мислення шукати шляхи пристосування, щоб коригувати позиції, які не гармонували між собою. Загальна позиція полягає в тому, що протистояння у Богові зближуються та примиряються.

2.1.2. Етапи розвитку теологічної думки в середні віки, апологетика, патристика, схоластика

Середньовічна історія починається періодом, так званої *апологетики*. Апостольські отці були християнськими авторами першої половини II століття:

Варнава, Климент Римський, Ігнацій Антіохійський, Полікарп Смирнський, Герма та Папп вважалися безпосередніми учнями апостолів або учнями їх учнів. Працюючи над листами до різних християнських спільнот, апостольські отці розпочали процес розуміння Біблії. Їхнє послання містить найважливіші теми християнської свідомості: Бог і його існування, світ – його походження і структура, взаємовідносини Бога і людини, християнський аскетизм і християнське життя.

З середини II століття християнські автори починають звертатися до язичницької аудиторії, насамперед до впливових людей Римської імперії з *апологіями* – промовами, та листами. У цих листах апологети прагнули захистити раннє християнство від язичницької критики, наклепів і переслідувань. До IV століття багато церковних авторів були захисниками християнства, і в цьому сенсі вони були апологетами. Проте письменник II-III ст. насправді були апологетами. Концепція Логосу відіграла видатну роль у діалозі двох культур – античної та християнської та у становленні християнської теології. Поняття Логосу було відоме ще в давнину, починаючи з Геракліта, тому стало сполучною ланкою між ними. Все таки вчення апологета не вважається ортодоксальним, оскільки по тринітарній системі, яка є фундаментальною для християн, вони займали позиції, які отримали назву субтрадиціоналізму: Трійця, або особи Трійці нерівнозначні [40, с. 23].

Чимало мислителів відіграли визначну роль у розвитку основ християнського богослов'я, їх творчість пізніше була визнана релігійно-філософською основою всього християнського вчення. Їх стали називати Отцями церкви. А література, створена Отцями Церкви отримала загальну назву «*Патристика*» (лат. Pater – Отець). Треба сказати, що діяльність Отців Церкви сприймається як фундаментальна в різних сучасних напрямках християнства, за винятком протестантів, які вважають, що Біблія є єдиним джерелом божественного знання. Одним з найбільш ранніх і найважливіших питань існування патристики було питання про співвідношення науки, насамперед філософії та теології, християнського віровчення, які у Середні віки

були практично єдиним цілим. Велику роль у розв'язанні цієї проблеми відіграли такі визначні мислителі, як Тертуліан, Оріген та Августин з Гіппота [9, с. 9].

Епоха патристики пов'язана з розвитком систематичного християнського догматизму, який набуває офіційного статусу на Вселенському Соборі та стає християнською ортодоксією. Відхилення від ортодоксальної доктрини вважаються відхиленням, або ще гірше - єрессю. Перший Вселенський Собор відбувся в Нікеї у 325 році під головуванням імператора Костянтина, який сам ще був язичником. Другий собор відбувся в Константинополі в 381 році, де було прийнято остаточну версію символу віри. Наступним собором був Ефеський у 431 р. і Халкидонський у 451 р. (останній католицькою церквою не розглядається). Ці собори розглядали христологічні питання, які були важливими для християн. Оскільки була встановлена формула «двох початків в Ісусі Христі», то було визнано, що Ісус істинний Бог та істинна людина [40, с. 25].

Схоластику називають наступним кроком у розвитку християнської думки після патристики. Проте схоластика була, безперечно, помітним і яскравим явищем пізнього середньовіччя, що не вичерпало богословського мислення цієї епохи, але слід пам'ятати, що схоластика була не єдиною галуззю християнської теології, її потрібно було зберегти у вирії містичних уявлень та вірувань [40, с. 25].

Головною відмінною рисою схоластики є те, що вона свідомо бачить себе як науку, поставлену на теологічну службу. Термін «схоластика» походить від грецького слова «школа», що означає «шкільна філософія». Приблизно з ХХІ століття середньовічні університети стали більше цікавитися питаннями логіки та діалектики з метою вивчення понять. У результаті зусиль, спрямованих на раціональне підтвердження християнського віровчення, діалектика стала однією з головних філософських дисциплін, демонтувавши поняття та тонкі відмінності, встановлюючи визначення та визначення, які захоплювали багато сердець та продовжуючись у важких багатотомниках [9, с. 15].

Схоластика – це різновид дисципліни, форма організації навчання. Схоластика, як форма науки, є особливим методом і стилем обговорення та розв’язання богословських проблем. Ж. Ле Гофф пояснює, що схоластика стала жертвою світського наклепу, в неї важко проникнути без відповідної підготовки, коли технічна її сторона теж може відштовхнути та і цитує слова отця Шеню: «Мислення є ремесло, закони якого найретельніше зафіксовані» [17, с. 82]. Схоластика як єдина інтелектуальна тенденція характеризується не тільки спільністю проблем, а й спільністю методів, стандартизованих процедур пізнання, тому Ле Гофф поєднав схоластику з іншими ремеслами, не випадково зрівнявши їх [17, с. 82]

Потрібним є звернути увагу на ще одну деталь, яка непевна у розв’язанні питання про те, чи була схоластика черговим етапом і коли починати відлік її історичного існування. Науковий спосіб мислення, заснований на логіці, який робить мислення дисциплінованим, а не мистецтвом, дозволяє раннім християнським авторам будувати таємниче бачення, самосвідомість, а не прозорливість, а також дискурс та обґрунтовані міркування [40, с. 26].

Дискусії, що тривали в схоластиці та загалом у філософії та теології Середньовіччя протягом століть, була суттєвою для подальшого розвитку теологічної думки. Центральним питанням дискусії є характер загальної концепції. Ця проблема пов’язана з проблемою співвідношення загального та одиничного, яка турбувала теологів на ранніх етапах становлення християнства та продовжилася у Середні віки, але з дещо іншим підходом.

2.2. Теологічні погляди на історію доби Середньовіччя

Вважається, що Середньовіччя не створило нічого кардинально нового, а перенесло з попередніх часів та адаптувало до умов та реалій свого часу, але це не зовсім так. У нових історичних умовах були переосмислені досягнення античної доби, була удосконалена й розвинена філософська та теологічна думка. Світогляд людей змінився, отже, змінювалися і теологічні підходи до трактування подій минулого та сьогодення.

Існує три основні принципи християнської теології історії:

1. *Дуалізм*: протиставлення духовного та мирського, держави та церкви, божественного та диявольського тощо як основної арени боротьби). Це дуалізм між землею і Богом. Перше є гріховним, а друге істинним і досконалим. Треба присвятити свої зусилля і думки другому, а по можливості очиститися від першого.

2. *Провіденціоналізм*: наявність попередньо визначеного змісту та історичних планів. Тобто ідея історії як повної реалізації існуючого божественного задуму, за яким все склалася та розвивається пронизала всю середньовічну історичну теорію, а більшою мірою історіографію. Насправді такий погляд є історичним фаталізмом, в якому певні майбутні події відбуваються тоді, коли їм «судилося», попри всі зусилля їх уникнути.

3. *Есхатологія*: очікування кінця історії починаючи з моменту виконання Божого плану. Ідея про те, що історія має певний притаманний їй кінець, тобто хід історії закладено попередньо та всі історичні події відбуваються за визначеним планом. У середні віки такий кінець найчастіше асоціювався з Другим пришествям Христа і встановленням Царства Божого, або навпаки, страшним кінцем світу. Для багатьох середньовічних мислителів майбутнє виглядало ясным та зрозумілим [6, с. 161; 26, с. 19].

Характеристика християнських теологічних поглядів Середніх віків на історію. Формуванню деяких важливих рис сприяло те, що християнство складалися в часи, коли було важко віднайти вірне трактування історії:

1. Основний песимізм християнської історичної теології. Багато авторів висловлювали погляди на гріховність життя і людства на землі з точки зору спасіння всього людства тільки благодаттю Божою.

2. Дуалізм християнського історичного світогляду, що поділяє всю історію на добро і зло, царство Боже (церква) і царство диявола (земні держави).

3. Єдина релігійна ідеологія та сувора церковна організація - опора на неї історичного мислення: Біблія, особливо «Старий Завіт», спочатку і постійно

мали великий вплив на все середньовічне мислення, включаючи концепцію історичної теорії, методологію історії, історіографію.

4. Пріоритетність історичної теології над історією. Середньовічна думка (на відміну від античної), яка ґрунтується на Біблії та спирається на досягнення античної історії, на початку свого існування створює теорію історії або теологію історії. На цій основі побудована система історичних літописів та творів. У такій ситуації були позитиви (наступність і повага до теорії) та негативні моменти, оскільки історія була затиснута в чітко окреслені межі трактування. Середньовічна теологія історії вплинула на те, що історична наука часто виявляла значну байдужість до фактичних аспектів справи, ігноруючи точність фактів.

5. Безперервність підходу до середньовічної історичної теорії. На відміну від давньохристиянської історії, вона майже півтори тисячі років розвивалася в суворих традиціях та чітких межах (а для православної історії це так і досі). Тому загальна теоретична ідея, викладена на початку, дуже довго не підлягала переосмисленню (хоча їй гальмувало також загальне зниження рівня освіти) [6, с. 152].

На думку Г. Г. Майорова [19] філософізація та раціоналізація теології залишалися основою формування середньовічної думки, але ця раціоналізація зробила її толерантнішою до самої філософії. Зрештою, турбота про долю історичних описів покладена на ченців та теологів, які не були професійними істориками в Середньовіччі та навряд чи продовжили філософську традицію, якби теологія не була хоча б частково раціоналізована. Найважливіше для середньовічної місії філософізації теології та теологізації філософії виконала патристика, яка стала найавторитетнішою після Святого Письма в Середні Віки [19, с. 8].

В основі історичної богословської освіти лежить ретроспективно-традиціоналістський, тобто погляд у минуле. Старіше, вірогідніше, автентичніше, правдивіше – це вислів середньовічної свідомості. Найдавнішою є Біблія, яка являє собою унікальний і повний набір усіх можливих істин

(Оріген), донесених до людства Божою благодаттю. Тому достатньо зрозуміти значення біблійних істин, щоб отримати правильну відповідь на кожне запитання. Однак це значення зашифровано і приховано в біблійних текстах. Завдання дослідника Біблії – розшифровувати, розкривати й пояснювати священні книги. Чим ближче він до часу екзегези, тим краще він знає таємниці справжньої екзегези. Навпаки, чим далі він від цього часу, тим більше ймовірність зробити помилку. У цьому сенсі патристика, безпосередній послідовник апостольської традиції, має найвищий авторитет після Біблії [19, с. 9].

Ці ідеї продовжуються логічно надалі, під час свого розвитку та секуляризації вони також склали важливу частину сучасної теології історії. Отже, у підсумку можливо визначити основні ідеї підходів до визначення історії та її трактування і викладення:

- про строго закономірний хід історії – вона розвивається згідно з божественним задумом;
- існування головних та другорядних рушійних сил в історії, якими є воля Божа, але крім цього, боротьба божественного та гріховного, церква та її вороги;
- рівень історичного процесу стає все глибшим, а причини виявляються наступні: на поверхні – бажання та дії людей, а глибше – як результат Божого керівництва людьми – Божа воля;
- поділ історії на два пов'язані, але протилежні знакові періоди: період, коли істина не була відома, період, коли істина була відкрита, і перший період відбувався лише в рамках підготовки до події, яка ще не відбулася [6, с. 160].

Отже, середньовічна теологія історії привела до нового розуміння історичного часу. Згідно з християнським світоглядом, історія розвивається за задумом Господа і веде до Царства Божого, породжуючи ідею лінійного розвитку історії (а не періодичного, як у стародавні часи). Історія світу ділиться на дві частини: до і після народження Христа, тобто, за християнством, до і

після центру історичних подій. У результаті, коли літочислення історії всіх народів відбувалося від народження Христа, такий метод літочислення з'явився не відразу, але це призвело до формування універсального літочислення [26, с. 19].

Таким чином, розуміння середньовічної історії вийшло за межі розуміння античного минулого. Якщо стародавня думка на перший план ставила людей і його боротьбу, то середньовічна думка – Божий план і волю, то люди вважалися лише провідниками цієї волі.

2.3. Початок християнської історіографії

Середньовічна історія починається з переходу від античності до середньовіччя, від III століття до кінця IV століття. Християнські автори цієї та пізніших епох, з іншого боку, є частиною історії та філософії пізньої античності, але в ідеологічному сенсі вони повністю зламали давні традиції і вже взяли новий напрям.

За Н. Грініним «Середньовічна думка (на противагу античній), маючи в основі Святе Письмо і спираючись на досягнення античної історіографії, на початку свого існування створила теорію історії (точніше, теологію історії), згідно з якою вже будувалися історичні твори. У такій ситуації були і плюси (наступність і повага до теорії), і мінуси, оскільки історія вже заздалегідь вганялася в прокрустове ложе жорсткої теорії. Сильна теологія історії вплинула на те, що середньовічна історіографія нерідко демонструвала разючу байдужість до фактичного боку справи та зневагу до вірогідності фактів» [6, с. 153].

У середньовічній історії виділяються два основні жанри: історія (свідectва) і літопис (хронологія). Перший прагне представити історію в довгому, логічному порядку. Останній короткий і зазвичай представляє події в хронологічному порядку. Зі стародавньої історичної точки зору, якщо боги не мають власних планів розвитку людської історії, а лише гарантують успіх або руйнують плани людей, то середньовічна історія та історіографія засновані на

всемогутності Бога, а тому головною рушійною силою історії є воля та план Божий [26, с. 21].

Найважливішим рубежем і важливою віхою християнської історії було народження Христа, події життя і смерті на землі. Ці події розділили світову історію на дві частини. Цей поділ призвів до створення універсальної хронології історії, хоча такий хронологічний метод не виник одразу (VII– VIII столітті), а був поширений в XI столітті, але здійснювався від Різдва Христового у всіх народів [6, с. 156].

Потреба періодизації історії виникла з потреби розділити історичний процес на періоди, менш важливі, ніж народження Христа, але які допомагають зрозуміти хід історії та мають свої особливості. Останнє суттєво відрізняє цей період як від попереднього, так і від періоду, який його замінює. Розуміння історичного розвитку як зміни часів [6, с. 156].

Ідея Божого плану була центральною в середньовічних уявленнях про історичний процес, однак, як зазначає Р. Дж. Коллінгвуд, велика робота середньовічної історіографії має за мету виявити та роз'яснити Божий план. А оскільки її реалізація послідовно проходила через багато етапів, розгляд цієї послідовності породив уявлення про історичну епоху, кожна з яких починалася з якихось проривних подій. До того, кожна нова ера починається в кінці попередньої ери. Тому концепція проривних подій міститься в арсеналі історичної теорії. Спосіб поділу історії на різні періоди за характером та знаходженням вершин історії досить свідомо впроваджували в історичну думку ранньохристиянські вчені (вони були повністю відсутні в греко-римській історії) [14, с. 52].

Перший досвід теології історії показаний у працях автора в III – початку IV століть єпископа Євсевія Кесарійського (бл. 260-340). Він об'єднав язичницьку історію та юдейську в єдину світову історію та інтерпретував її основні події з точки зору провиденції. Для цього він використав нову християнську хронологію історії. Усі його події містяться в єдиній хронологічній структурі і не датуються роком Олімпійських ігор або

правлінням консула, як у Греції чи Римі. Він прагнув довести, що ці хронологічні події складали регулярний порядок, в центрі якого було народження Христа. Уже в ранньому творі «Хроніка» він ставить за мету створити всесвітню універсальну історію. Основна робота Євсевія – «Церковна історія». У ній він вперше прагнув дати систематичне тлумачення історії християнства від народження Христа [6, с. 166]. Характерним для того часу стало, що всі періодизації включали народження Христа, найважливішу подію середньовічної думки.

Основу середньовічної періодизації заклали Ієронім та Августин: виникнення християнської ідеології докорінно змінило погляди перебігу історії, на філософію, теорію історії та теологію. У плані впливу формування їхніх основних ідей особливо потрібно виділити двох діячів раннього християнства, що жили приблизно в один час: Ієроніма (347–419/20), який дав західній церкві латинську Біблію і заклав основу середньовічної періодизації історії та Августина (354–430), який створив теологію церкви та теологію історії. Великий вплив на всю подальшу теорію історії та історіографію вплинув учень Августина Павло Орозій [6, с. 152].

Періодизацію всесвітньої історії за чотирма монархіями (імперіями) запропонував Ієронім. У розробці старозавітних текстів про чотири царства та залежно від деяких стародавніх античних уявлень він складає схему періодизації на основі існування чотирьох історично правдивих імперій, спираючись на низку етапів розвитку людства з моменту виникнення держави: Вавилонська, Перська, Македонський та Римська. Безперервна зміна чотирьох монархій є результатом Божого провидіння, що веде людство до все більш єдиного стану від політики до релігії [6, с. 157]

У середньовічній історіографії існували й інші періодизації, переважно засновані на біблійних традиціях, починаючи з моменту створення світу. Зокрема, дуже популярною була періодизація Августина. Останній за аналогією з шістьма днями, коли Бог створив світ, вважав, що людство у своєму розвитку пройде шість «ер» або часів, від створення Адама до кінця світу [6, с. 152]. Є.

Космінський висловлює свою думку з цього приводу та зазначає: «Історичні погляди Августина цілком ґрунтувалися на його релігійних уявленнях. Його релігійні погляди були боротьбою, на яку йому доводилося робити ставку протягом свого життєвого досвіду, у боротьбі, яку йому прийшлося вести» з язичниками та іншими течіями, що сформувалися під певними зовнішніми впливами [15, с. 16].

Наприкінці XII століття настала епоха, коли в феодальному суспільстві відбувалися великі зміни. З'явилася нова періодизація, розробка якої належала Йоахиму Флорському (бл. 1132-1202), він був настоятелем монастиря на півдні Італії. Згідно з цим поділом історії єдиний зв'язок між людьми вже не страх чи дисципліна, а любов. Флорський, як і його попередники і сучасники, спирався на Біблію, але з філософської та соціальної позицій, виражаючи містичну форму процесу історичного процесу як розвитку від рабства до свободи. Це була нова концепція, розглянута та визначена як небезпечне нововведення для Церкви. Радикальність концепції полягала у наступному: досягти Царства Святого духа можна на землі, а не на небі, умовою для якого є розвиток чернецтва; існуючі церкви, як і держава являють собою елементи насилля, особливість в тому, що вони стають непотрібними та зникають після настання правління Святого Духа [6, с. 153].

Отже, історія в руках найглибших мислителів може перерости в політичну філософію, а найвидатніші представники античної історії ставили питання про вічну природу і долю людей в історії. Для середньовічних філософів та істориків історія стала одним із джерел теологічних міркувань щодо релігійних питань та людської діяльності, віри в Бога та служіння. У середні віки, у зв'язку з канонізацією релігійної доктрини, опора на владу набула характеру повного захоплення (в античні часи вона була значно меншою) [6, с. 169].

Основними способами написання середньовічної історії були наступні:

1. Спосіб особистого спостереження та опори на «надійні» докази.
2. Компіляція.

3. Опора на Біблію та праці Отців Церкви.

4. Алгоритичні типологічні методи, особливо використовувані в античні часи, порівнюючи ситуації з історичними особами. Використовувалися для опису біблійних образів та реальних діячів. Це було для співвіднесення Біблії з реальними історичними особами.

5. Нечасто, але мала місце опора на словесні легенди.

Помітну, але менш важливу роль відігравали дуже поширені протонаукові методи та прийоми, які згодом надзвичайно поширилися: порівняння джерел, фактів, використання архівних документів [26, с. 22].

Вже у деяких античних істориків відмічається, хоча й не дуже чітко, ідея єдності людства, всесвітньої історії, яка об'єднує історію окремих країн, народів та держав. Християнство, яке намагалося вийти за межі окремої держави чи національності, ставило за мету об'єднати народи та людство, що стало підґрунтям для всесвітньо-історичної теорії.

Висновки до розділу 2

Таким чином, раннє християнство почало взаємодіяти з античними ідеями, спочатку як розуміння нехристиянського існування та теоретичної діяльності. Процес формалізації доктринального вчення Церкви про Бога, здійснюваного з використанням елементів античної філософії був у християнстві надзвичайно важким. Але духовне життя і дух середньовічного феодального суспільства вже відрізнялися глибокою релігійністю. Церква була потужною установою. Християнські та церковні діячі відіграли важливу роль у передачі традицій античного спадку цивілізацій у суспільні науки та сприяючи певному розвитку науки, але тільки тоді, коли положення науки не могли суперечити концепції віри в божественне, у порядку речей була чітка межа. Наука мала опосередковано служити теології переконувати людей у справедливості її принципів, а саме: прагнення пізнати Бога є справжньою мудрістю. Якщо раціональне знання не справляється з цією роботою, воно стає марним і, крім того, перероджується в небезпечне міркування. В разі конфлікту

вирішальним критерієм є істинність одкровення, яка перевищує будь-яку іншу істину. Середньовічні теологи, філософи та історики твердо стояли на позиціях, коли історія стала одним із джерел теологічних роздумів щодо питань релігійних та людської діяльності, вірувань та служіння в інтерпретації історичних подій.

Християнська мораль і етика, з іншого погляду, внесли у свідомість народу моральні цінності, які послужили основою загальнолюдської культури та європейської цивілізації. У середньовічному сприйнятті світу реальністю, що визначає все, що існує, є Бог. Тому перехід від однієї ідеї до іншої не міг відбутися одночасно. Формування суспільства нового типу зайняло дуже багато часу. Християнство стало важливим фактором, оскільки було виявлено, що воно перетинає національні та державні кордони і може виходити за межі окремої країни чи нації. Християнство спромоглося стати світовою релігією, не будучи пов'язаним регіональними чи національними особливостями.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ТЕОЛОГІЇ ІСТОРІЇ У ВИКЛАДЕННІ ВЧЕНИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ ДІЯЧІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

3.1. Адаптація античного спадку до нової християнської ідеології теологами Середньовіччя

Раннє християнство взаємодіяло з античною філософією, спочатку як розуміння нехристиянських типів буття та теоретичної діяльності. Однак, процес формалізації доктринального божественного вчення про Церкву в християнстві протікав дуже складно, здійснюваний з використанням елементів античної філософії. Можливо, неповна інтеграція цих елементів в основні формулювання християнства зумовлювало критику та заклики до «не елліністичного християнства» протягом всієї історії.

Античне та середньовічне християнство та всю його культуру стало звичайним сприймати як сплав елементів юдаїзму та елліністики в Біблії, тобто двовимірний та двоєдиний. Щодо епохи переходу від античних часів до середньовіччя, то треба говорити про подвійність у ширшому сенсі. Інакше кажучи, усі культурні, особливо філософські явища цієї епохи в основному двовимірні. По-перше, за запізнілими критеріями Античності, по-друге, за високими мірками Середньовіччя. З цієї точки зору можна лише визначити регрес чи прогрес теології та її супутниці філософії цієї епохи. Наприклад, згідно з пізніми стандартами класичної античності, злиття філософії, теології та містицизму в патристиці та язичницьких школах пізніх періодів явно було занепадом та деградацією, але відповідно до високих стандартів класичного середньовіччя злиття філософії та теології та перехід її завдяки цьому в умови «церковної» культури був явищем прогресивним. Античний світ розпався у варварському світі, сформований комплекс втратив культурне забарвлення античного світу, але ще не набув культурних рис світу варварського [19, с. 7-8].

За Л. Зашкільняком: «раннє християнство відмовилось від однієї з провідних ідей античності – оптимістичної оцінки людської сутності, її

активної, творчої ролі у земному житті. На відміну від античних мислителів Августин ставив людину в залежність не від природних і соціальних умов, а від етики громадського життя» [10, с. 39].

Ранньохристиянська теологія в історії та всесвітній історії зародилася як особлива дисципліна античної історії та філософії. Протягом усього середньовіччя його ідеї були спрямовані на античну спадщину (особливо в тій частині, яка була відома й виправдана практикою використання в очах християн).

1. У методологіях та підходах, у їхніх поглядах на історичні цілі є багато спільного між античною та середньовічною історією та історичними методологіями.

2) З опорою на міфи та легенди античних часів.

3) Недостатньо суворе ставлення до фактів, готовність спотворити їх у відповідно до потрібних концепцій.

4) Погляд на історію як на своєрідний літературно-освітній інструмент, а не як на пошук усталених фактів [6, с. 15].

Середньовічна філософія стала невіддільною частиною теології, що є дуже складним та суперечливим процесом. Відбувся відрив від духу язичницької античної культури (і філософії) і утвердження нової культури, ядром якої була релігія одного бога (проголошений монотеїзм). Зміна духовної моделі (парадигми) буття була дуже важливою як для середньовічного народу, так і для всієї подальшої історії. Виникла нова парадигма, яка складає найглибший фундамент людського життя. Змінювалося ставлення людей до себе та інших, влади, націй, історії та знань. Нова влада, соціальний устрій, нові історичні концепції вийшли на передній план історії людства [9, с. 5].

Потрібно зазначити, що на відміну від Західної Європи, у Візантії ніколи не переривалася антична філософська традиція; саме візантійські теологи засвоюють та зберігають усе багатство думки грецьких філософів [31, с. 69].

Відмінності античного та середньовічного поняття про історію:

1. Різне ставлення до місць людини в історичному процесі. Антична думка приймала за основу боротьбу людини з обставинами, з природними явищами, середньовічні уявлення базувалися виключно на божественному задумі та волі, а людина була провідником цієї волі. З одного боку, існувала ідея «сліпоти» в людських думках і вчинках. Бо, зрештою, дії Божого провидіння ведуть до тих результатів, які він задумав, а не люди, незалежно від їх бажання та цілей, які вони ставлять. З іншого боку, фактичним інструментом цього плану є люди як історичні особи, які діють відповідно до свого розуміння та бажання. У цьому підході є цінні суперечності. Люди є знаряддям Божого плану та метою історії (бо Бог бажає людині добра). Тому в майбутньому цей підхід виявляється продуктивнішим за погляди античних письменників, які вважали, що успішні плани втілюються, а провальні залишаються нереалізованими завдяки примхам долі.

2. Інше розуміння історизму як форми, історичності явищ. Суворий поділ середньовічного світу, наділеного всіма атрибутами Бога і смертними явищами землі, ненавмисно зміцнив уявлення середньовічних філософів про історію всього (крім Бога). Тому середньовічний історизм був дещо сильнішим, ніж в античні часи, коли була поширена ідея циклу, який не розвивався навколо певного порядку. Тому в цілому зародилася можливість розвитку ідеї історизму, тобто всі речі і явища мають початок (момент народження), розвиваються (стають), набувають певних рис і зникають, часто створюючи нові речі і явища.

3. Різне розуміння історичного часу, а отже, різні підходи до періодизації історії.

4. Різне розуміння всесвітньої історії та ставлення до людства. Виходячи з християнської ідеї, що історія — це розвиток Божого задуму, а історія Біблії від створення світу — незмінна істина, середньовічна історія неминуче стала глобальною, а також універсальною. Адже за вченням Христа люди всіх національностей рівні перед Богом. Антична історія в цьому випадку мала лише потенціал, щоб породити загальну історію країн грецького та римського

світу. Тому ідея всесвітньої історії – досягнення середньовічної теологічної думки [6, с. 153].

М. Найдорф зазначає: «Інколи, посилаючись на Біблію або Послання Апостолів, гуманісти тут же звертаються до Овідія, Платона та інших античних авторитетів. Захоплюючись способом життя давньоримських язичницьких полководців, Петрарка передбачувано згадує і християнських «подвижників пустелі» – святих Павла та Антонія» [21, с. 91].

Таким чином, своє історичне минуле сучасні люди уявляють, так само як люди середньовічної доби могли уявляти своє євангельське минуле, тобто через міфологію або міфопоетичний переказ, який бере своє джерело в Античності, переходить до періоду Середньовіччя та дійшов до наших днів. Але це не є дивним, у середні віки важлива роль у формуванні повсякденних знань про минуле виконувалася релігійною усною традицією. Насправді від свого народження християнство – традиція усного спілкування як усної проповіді, так і спілкування між духовенством і парафіянами, коли було взято за основу античні риторичні традиції, які й досі вважаються взірцями. Попри поступове поширення писемних релігійних текстів, особливо текстів, що містять інформацію про історичне минуле, збереглася традиція їх читання вголос, усного мовлення та переказу.

Середньовічна теологія історії (філософія історії), можливо, була продуктивнішою, ніж в античні часи. Однак середньовічна історія, з меншою увагою до фактичної точності, фальсифікаціями та неувагою до гуманітарних аспектів історії, значно поступалася античній. З цієї причини частіше прислухаються до великих істориків Середньовіччя, ніж до великих істориків античності, хоча при цьому в античності залишилися імена деяких зразкових істориків [6, с. 172].

Таким чином, світогляд та життєві принципи ранньохристиянської громади спочатку формувались на протигагу язичницького світу. Однак у міру того, як християнство ставало все більш впливовим і розповсюдженим, стало потрібне раціональне обґрунтування його доктрини, в процесі розвитку були

спроби використати для цього вчення античних філософів у новій інтерпретації. Тому середньовічне мислення та світогляд, особливо на ранніх етапах цієї епохи уособлює два різні світогляди, християнське одкровення на противагу античній філософії. Такі дві нерівнозначні традиції надзвичайно важко могли між собою гармонізувати.

3.2. Теологічне обґрунтування історії, політичних та релігійних подій в християнській літературі середньовічної Європи

Християнські письменники перших століть нашої ери спиралися на стародавню культуру, але їхні твори були наповнені релігійним контекстом. Поступово формувалося віровчення нової релігії, що повністю відрізнялося від юдаїзму, що прив'язував віру до одного народу. На відміну від грецької історії християнське уявлення про історію формувалося в важкі часи пізньої античності між натиском варварів і занепадом Римської імперії. Це сприяло формуванню ряду його важливих функцій. По-перше, це певний песимізм християнської теології історії, висловлений багатьма письменниками з ідеєю гріховності життя на землі, спасіння людей тільки благодаттю Божою. По-друге, опора історичного мислення на Біблію, особливо Старий Завіт, і пріоритет теології історії над історіографією. По-третє, наступність підходу до теорії середньовічної історії. Християнська історія, на відміну від античної, розвивалася в жорстких традиційних рамках, а теоретичні ідеї, викладені в початковому періоді, довго не переглядалися [26, с. 18].

Поняття «Отці Церкви» та «Церковні письменники» розрізняють. Не всі християнські письменники, в тому числі й ті, що жили в період патристики, були визнані «Отцями» чи «Вчителями» Церкви. Ймовірно, до V ст. встановлено чотири ознаки, які характеризують Отця Церкви: святість життя, давні часи, законність доктрини та офіційне схвалення Церкви. Список «Великих вселенських учителів» у Православній Церкві відрізняється від списку Католицької Церкви. Православна церква вважає Василя Великого, Григорія Богослова та Іоанна Золотоустого як головних Отців Церкви.

Католицька церква визнає Отцями Церкви Амвросія Медіоланського, Ієроніма, Августина та Григорія Великого. Потім до списку додали імена Бонавентури, Фоми Аквінського та багато інших. Католицька церква також вважає грекомовних письменників «Отцями Церкви»: Афанасій Олександрійський, Василій Великий, Григорій Богослов, Іоанн Золотоустий [40, с.24].

Найвидатнішими представниками середньовічної теології (філософії) є Тертулліан (160-220), Августин Блаженний (354-430), Боецій (480-524), Ансельм Кентерберійський (1033–1109), П'єр Абеляр (1079-1142), Альберт Великий (1193-1280), Фома Аквінський (1225-1274), Вільям Оккам (1285-1349), Миколай з Ортекура (XIV ст.). Теологія історії представлена в творчості автора III – початку IV ст. єпископа Євсевія Кесарійського (близько 260-340) – «Хроніка» та «Історія церкви» – одна з основних праць Євсевія охоплює період від появи християнства. Вона створювалася протягом багатьох років і остаточно була завершена між 323 р. і 325 р. В її основі лежить розроблена ним концепція церковної історії. Історія реалізується через стосунки між Богом та «християнами» (всі віруючі). Завдяки обізнаності автора церковна історіографія була покладена в основу сучасних знань пр. історію раннього християнства. Він започаткував одну з головних тенденцій середньовічної історії, а роботу його продовжила велика плеяда істориків, Адама Бременського (пом. 1081), Ордеріка Віталія (1075-бл. 1143) та багато інших [6, с. 166; 7, с. 140].

Завершений вигляд теологія історії раннього християнства здобуває у працях теологів того часу [10, с. 38]. Важливе місце серед видатних творів теології історії доби Середньовіччя займає твір Августина «Про місто Боже». Августин Аврелій (354-430), єпископ в римській провінції Африки (м. Гіппон), був прийнятий майже всіма середньовічними істориками, мав великий вплив на теологічну історіографію до XVIII ст. Провіденціалізм, дуалізм та есхатологія у нього дуже чітко простежуються, особливо в ідеї неминучості остаточної перемоги християнської церкви. Твір «Про місто Боже» створено під час розпаду Римської імперії. Християнська церква залишалася найбільш згуртованою, організованою та натхненною організацією того часу. Проте

переслідувана церква стала вже державною, і в цей період точилися великі дискусії, які заклали основу церковного життя на століття [26, с. 19].

Августин розглядає історію людства як поле битви між небесним царством та земним. Він протиставляє «Місто земне» та «Місто небесне» двояко: з одного боку – це два таємничі світи: люди, грішники та праведники, одному «призначено вічно царювати з Богом», а другому бути покараним. Але з іншого боку, Августин явно має на увазі Рим, під впливом чесноти, як «місто землі», а справжнім втіленням «міста небесного» на землі є церква, яка об'єднує праведників. Образом «міста небесного» Августин також підтверджує ідею людської єдності. Там нації захищають свою ідентичність і об'єднуються однією вірою. А від єдності людства бере джерело ідея всесвітньої універсальної історії [26, с. 20].

Роздуми Августина про боротьбу між земним та небесним вплинули на багатьох великих істориків та мислителів. Але це не дивно. З огляду на незручність життя, слабкість державних утворень та національної свідомості того часу, знущання, нескінченні війни та громадянські рухи, регулярні епідемії. Середньовічна історія починається з переходу від античності до середньовіччя з кінця III–V ст. н.е. Перший досвід богословської історії показаний у праці Євсевія (бл. 260-339) Кесарійського «Історія церкви» мав продовження, яке стало головним досягненням в історії теології – створення жанру церковної історіографії. Історик Павло Орозія (бл. 380-420) – представник більш пізнього періоду, сумлінний учень св. Августина. Його праці було створено цілком під впливом останнього нового вчення його вчителя. Орозій у своїй праці «Сім книг історії проти язичників» створює модель нового жанру – всесвітньої історії, що включає, в тому числі історію країн, держав та церкви [26, с. 20; 6, с. 165].

Йоахим Флорійський (бл. 1132-1202) був настоятелем одного з монастирів у Південній Італії. У своїх роботах, які включають «Посібник до Апокаліпсису»; «Узгодження Старого й Нового Заповітів», він розділив всю історію на три періоди відповідно до Святої Трійці. Період до народження

Христа — це епоха «Бога-Отця», коли суспільство тримається лише страхом, а людський послух «закону» зумовлена рабством. За часів Христового «Сина Божого» суворе рабство Закону було замінено м'якою синівською побожністю. Людина ще не вільна, але на зміну страху прийшла свідомо покоря. Потім настає третій період, правління Святого Духа. Тоді єдиним зв'язком між людьми стає вже не страх і дисципліна, а любов [6, с. 159].

Квінт Септимій Флорент Тертуліан (бл. 160-220 і вище) має багато статей, таких як «Про ідолопоклоніння», «Проти єретиків», «Про душу», «Про плоть Христа», та багато іншого. Язичницькі та добре освічені апологети були змушені писати мовою античної мудрості, яку вони розуміли. Винятковим прикладом служать тексти Тертуліана. Він критично ставився до античної філософії, але водночас він показав блискуче володіння прийомами античної риторики і виступав проти діалектики як вчений-діалектик [40, с.22]. На його думку, вини заслуговують усі античні філософи, які прагнуть пізнати світ за межами Божого одкровення, спираючись на здібності людського розуму. Платон, Аристотель, Епікур, Геракліт, Емпедокл та інші античні мислителі Тертуліан вважав єретиками. Таким чином, усі, хто шукає істини способом, показаним античною філософією, потрапляють у владу «зарозумілого ворога» людського. Тертуліан приходить до ясного висновку, що сила людського розуму має бути підпорядкована вірі, яка і є вірою, яка дозволяє людям досягти істинного знання. До того, навіть релігійне божевілля перевершує мудрість усіх людей [28, с. 34].

Оріген (185-254) народився в християнській родині із раннього дитинства зазнав переслідувань за свої нові переконання — його батька стратили за релігійні переконання. Він здобув освіту у філософській школі Амонія Сакка в Олександрії, де навчався Плотін, майбутній творець неоплатонізму. На відміну від Плотіна, який не прийняв нової релігії, Оріген продовжував присвячувати себе християнству й очолив християнську школу в Олександрії у 217 році. Оріген є повною протилежністю Тертуліана у своєму розумінні питання співвідношення філософії та християнства. Оріген вважав, що християнство є

логічним завершенням усіх античних філософій і що філософські дослідження необхідні для повного розуміння всіх християнських істин. Тому у творчості Орігена чітко простежується вплив платонічних і неоплатонічних вчень у його тлумаченні християнського вчення. Оріген дотримувався наукового підходу до християнства, враховуючи найбільш правильне філософське тлумачення Біблії, а також вчення про буквальне (фізичне), моральне (духовне) і філософське значення Біблії. Оріген був першим християнським мислителем, який довів нематеріальність, нескінченність, досконалість та вічність Бога. Використовуючи аргументи неоплатоністів, Оріген стверджував, що нескінченність Бога випливає з його невідчутності – нематеріальне не може мати меж. І в цьому сенсі він наблизив християнського Бога до розуміння абсолютного неоплатонізму, водночас зберігши біблійну ідею Бога як особистості, що характеризується максимальною любов'ю до людства [9, с. 9-10].

Філософія неоплатоніків справила значний вплив на християнських мислителів Візантії. Видною фігурою серед них був Псевдо-Діонісій Ареопагіт (V століття), який виклав християнське віровчення у термінах та поняттях неоплатонізму. Твори Діонісія лягли в основу подальшого розвитку містичного спрямування у теології та філософії як Візантії, так і Заходу. Термінологія та аргументація неоплатоніків використовувалася й іншими мислителями ранньої Візантії, які жили в Каппадокії (Мала Азія) Васи́лієм Кесарійським, Григорієм Назіанзіном, Григорієм Ніським [31, с. 70].

Фома Аквінський (1225–1274) був найвидатнішим і найвпливовішим філософом-схоластом середньовіччя Західної Європи. Фома Аквінський, починаючи зі своїх ранніх робіт, розробив спосіб дозволити раціональному мисленню підпорядковуватися доктрині одкровення, тобто підтримувати перевагу віри, не ігноруючи повністю знання. Для виконання цього завдання Фома спирався на католицьку інтерпретацію наукових концепцій Арістотеля. Фома Аквінський розробляє наступні теоретичні положення, що визначають загальну політику Церкви: філософія та приватна наука виконують службову

функцію стосовно теології. Виразником цього принципу є позиція Фоми про те, що теологія покладається на них як на підлеглих слуг. На його думку, їхнє використання не є свідченням самодостатності чи відсутності слабкості теології, а, навпаки, походить від недолугості людського розуму. Рациональне знання у другорядний спосіб полегшує розуміння відомих доктрин віри та наближає нас до «головної причини» всесвіту – пізнання Бога. Теологічна істина має за джерело одкровення, а науки – чуттєвий досвід та розум [9, с. 15; 30, с. 83].

Основою символічного тлумачення буття було вчення про створення світу Словом. Символічний світогляд отримав різноманітні форми у працях теологів. Тому Діонісій Ареопагіт вважав, що весь створений світ має сліди Творця. Тому ми можемо наблизитися до сприйняття Творця, але не пізнати його, розуміючи неможливість цього. Найкращим він назвав анаготичний шлях («провідний шлях») [40, с. 10].

Альтернативна доктрина, представлена британськими номіналістами на початку XIV ст. в особі Вільяма Оккама являє собою певний волюнтаризм того часу. Божа воля не обмежена заздалегідь визначена шаблонами чи формами, тому Бог вільний робити все, що хоче. Їх просто не існує, все створено Богом. Таким чином, «незалежність» можна інтерпретувати символічно, розриваючи зв'язок між Богом та світом речей. Це означає, що об'єктивний світ можна досліджувати в цьому сенсі, оскільки він вважається самодостатнім. Світ речей більше не є сукупністю знаків, які посиляють думки до Іншого світу [40, с. 11].

Історичні факти та явища неможливо уявити без опису їх та трактування в залежності від традицій тої чи іншої епохи. Нові вірування та концепції епохи середньовіччя стали фундаментом також для написання нової історії людства. В середні віки історичні факти не були основою історичного опису подій та науковими дослідженнями. На місце античного «священного космосу» приходить теорія «священної історії», християнська теологія історії стає основою написання та трактування історичних етапів розвитку людства, коли сама ця історія включена в межі «священних подій». Всі основні поняття та

події розглядаються через призму теоцентризму, а розроблені численними релігійними діячами теорії, на основі яких пишеться історія, не виходять за межі основної концепції християнства [31, с. 68].

Ідея творення стає поступово основою середньовічного світосприйняття, а ідея одкровення є фундаментом вчення про пізнання. Тому філософія та теологія в середні віки об'єднуються та стають за змістом одним цілим, а історія переписується та переосмислюється.

Висновки до розділу 3

У висновку потрібно зауважити, що грецька філософія, була пов'язана з язичницьким багатобожжям (політеїзмом) і при всій відмінності учень, що її представляли, зрештою носила космологічний характер, бо була тим цілим, в яке включалося все суще, в тому числі і людина, і природа. На цій основі відбувався розвиток суспільства та формування культури. Християнська теологія історії, вийшовши з античних часів трактує світ по-іншому та представляє історію людства як історію створення її ззовні, при участі людини опосередковано в цих процесах. З огляду на довготривалість цих процесів, суспільне світосприйняття ще довгий час залишається залежним від міфів і легенд античності, які в комплексі з реальними історичними подіями є основою історичних уявлень про минуле.

Отже, в цьому контексті та огляду на нові обставини необхідно було переосмислити та зафіксувати по можливості всі історичні події минулого у світлі нових концепцій та вірувань. На передній план виходять теологи та церковні діячі, які з огляду на новизну питання ще не мають цілісних уявлень та трактують дійсність і минуле кожен на свій розсуд, підпорядковуючись основній концепції християнського світобуття та виходячи з фундаментальної теорії створення світу, спираючись саме на неї, розбіжності існують тільки в деталях, не ставлячи під сумнів саму наявність божественного початку та створення ним всього сущого.

Таким чином, вивчаючи ранні етапи та період становлення християнства як світової концепції об'єднання людства однією ідеєю, можливо прослідкувати, що вона бере свій початок з епохи античності, а зазнає розвитку саме на історичному етапі Середньовіччя та продовжує впливати на суспільні процеси до наших днів. Це є важливим для розуміння сучасними науковцями сутності теорій, які вивчалися та розроблялися на всіх етапах історії людства. Специфіка дослідження розвитку теології історії пов'язана в тому числі зі значним впливом соціальної доктрини церкви на суспільні, а також державотворчі процеси, оскільки вже багато віків церква формує основоположні цінності людства на шляху його історичного розвитку.

ВИСНОВКИ

В даній роботі було проведено дослідження та теоретичне обґрунтування основних засад християнської теології історії доби Середньовіччя.

Схарактеризовано визначення поняття «теології» з точки зору богословського та філософського аналізу. Теологія визначена як християнська наука, яка є продуктом християнства, релігійного та духовного розвитку людства, результатом богословської діяльності християнських церковних святих, релігійних мислителів, теологів, філософів та діячів церкви, які належать до різних конфесій. Але з'ясовано, що всі визначення поняття «теологія» дуже обмежені та умовні, деякі філософи, богослови та теологи пов'язують поняття «теологія» з питаннями та процесами пізнання Бога в конкретній релігії. В загальному розумінні теолог має на меті виявити певні внутрішні аксіоми релігійних текстів чи доктрин богословів та здійснити їх ціннісні інтерпретації для встановлення відповідності певним апокаліптичним чи доктринальним ідеалам

Також в роботі досліджена сутність християнства як світової релігії. З'ясовано, що причини, чому християнство стало міжнародною релігією в середньовічній Європі, полягає в тому, що його основні принципи були відкриті для всіх. Через свою морально-етичну та гуманітарну спрямованість християнство, досягло особливого загального визнання у світі, що проявилось у формуванні концептуального вчення про віру. Воно ґрунтувалося на принципах і беззаперечному існуванні як божественного, так і людської гріховності. І це викликало в особистості прагнення до духовної досконалості. Ця відкритість є одним із головних джерел західного християнства. Християнство, ставши втіленням любові й виявившись у сприйнятті людиною навколишнього світу за гуманістичними законами, стало основним принципом, що визначив загальний подальший розвиток європейської цивілізації.

Було уточнено хронологічні межі та визначено особливості суспільного розвитку епохи Середньовіччя. Визначено, що початкові періоди раннього

середньовіччя включають пізню Античність, а завершення цієї епохи більшість науковців відносить до середини XIV ст., однак численні вчені дотримуються концепції «довгого Середньовіччя» та відносять кінцевий термін цієї доби до XVII ст. Загалом період Середньовіччя є етапом розвитку людства, який має певні особливості політико-правового та суспільного розвитку, коли сформувався політико-правовий ідеалізм, який визначив весь подальший розвиток національно-правових явищ і процесів у суспільстві. На це, безсумнівно, вплинуло поширення християнства по всій Європі.

Проаналізовано особливості християнського світобачення в середні віки як основу офіційного визнання християнської ідеології та обґрунтовано етапи розвитку теологічної думки. Визначено, що ключем до розуміння середньовічного світогляду є розуміння християнського монотеїзму: глобальний порядок у християнських картинах світу залежить від Бога. Символ віри містить ущільнений образ, тему і проблему християнської свідомості, які стали згодом основними принципами західного мислення та способу життя. Найважливішими принципами християнської теології є геоцентризм, креаціонізм, провіденціалізм, персоналізм та ревелюціонізм. Етапи розвитку теологічної думки в загальному розумінні можливо поділити на етапи: діяльності апологетів, епоху патристики та етап схоластики.

Проаналізовано теологічні погляди на історію доби Середньовіччя. У нових історичних умовах були переосмислені досягнення античної доби, була удосконалена й розвинена філософська та теологічна думка. Світогляд людей змінився, отже, змінювалися і теологічні підходи до трактування подій минулого та сьогодення. Характеристика християнських теологічних поглядів Середніх віків на історію зумовлено формуванням деяких важливих рис, що пов'язано з процесами становлення християнства в часи, коли було важко віднайти вірне трактування історії. Християнська теологія історії має за основу наступні принципи: дуалізм, провіденціалізм та есхатологію.

Визначено та проаналізовано початок християнської історіографії та з'ясовано, що найважливішим рубежем і важливою віхою християнської історії

було народження Христа, події його життя та смерті на землі. Ці події розділили світову історію на дві частини. Цей поділ призвів до створення універсальної хронології історії. Потреба періодизації історії виникла з потреби розділити історичний процес на періоди, менш важливі, ніж народження Христа, але які допомагають зрозуміти хід історії та мають свої особливості. Останнє суттєво відрізняє цей період як від попереднього, так і від періоду, який його замінює.

Досліджено адаптацію античного спадку до нової християнської ідеології теологами середньовіччя. З'ясовано, що ранньохристиянська теологія в історії та всесвітній історії зародилася як особлива дисципліна античної історії та філософії. Протягом усього середньовіччя його ідеї були спрямовані на античну спадщину. Таким чином, світогляд та життєві принципи ранньохристиянської громади спочатку формувались на протигагу язичницького світу. Однак у міру того, як християнство ставало все більш впливовим і розповсюдженим, стало потрібне раціональне обґрунтування його доктрини, в міру розвитку цього процесу були спроби використати для цього вчення античних філософів у новій інтерпретації.

Проведено дослідження теологічного обґрунтування історії, політичних та релігійних подій в християнській літературі середньовічної Європи. Християнські письменники перших століть нашої ери спиралися на стародавню культуру, але їхні твори були наповнені релігійним контекстом. Поступово формувалося віровчення нової релігії, що повністю відрізнялося від юдаїзму, який прив'язував віру до одного народу. На відміну від грецької історії християнське уявлення про історію формувалося в важкі часи пізньої античності. Філософія та теологія в середні віки об'єднуються та стають за змістом одним цілим, а історія переписується та переосмислюється багатьма теологами та церковними діячами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аверинцев С. Теология: собрание сочинений. София–Логос: Словарь / под ред. Н. П. Аверинцевой, К. Б. Сигова. Киев: Дух и Литера, 2006. С. 434-441.
2. Аверинцев С. Вера. Собрание сочинений. София – Логос. Словарь / под ред. Н. Аверицевой, К. Сигова. Київ : Дух і літера, 2006. С. 135–136.
3. Баумейстер А. Афины и Иерусалим: провиденциальное единство и нескончаемая тяжба. Парадоксы деэллинизации. *Біля джерел мислення і буття. Вибрані філософські етюди*. Київ : Дух і Літера, 2012. С. 98–110.
4. Гарт Д. Б. Міф схизми. Наукові записки УКУ. Число V. Богословя. Львів, 2015. Вип. 2. С. 375–390.
5. Гоцалюк А.А. Неотрадиціоналізм як соціокультурний феномен України: дис..докт. філос.. наук. 09.00.03. Міжрегіональна Академія управління персоналом, 2016. 430 с.
6. Гринин Л. Е. Теория, методология и философия истории: очерки развития исторической мысли от древности до середины XIX века. *Философия и общество*, 2010. № 2. С. 151-192.
7. Жданович О. основоположник грецької християнської історіографії – Євсевій Кесарійський. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 2009. №11. С. 137-144.
8. Забзалюк Д.Є. Політико-правові детермінанти епохи Середньовіччя в Західній Європі: доктринальне осмислення. Теорія та історія держави і права. *Науковий Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2015. №4. С. 3-11.
9. Зайко А. В. Философия средних веков: метод. указания / сост. А. В. Зайко; СПбГАСУ. СПб., 2010. 23 с.
10. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, Львів. 1999. 228 с.

11. Иванов А.Г. Социальная міфологія и ее роль в развитии общества: дисс... доктора филос. Наук. 09.00.11. Липецкий государственный технический університет. Липецк, 2017. 334 с.
12. Кимелев Ю. А. Философия религии: Систематический очерк Москва: Издательский Дом «Nota bene», 1998. 424 с.
13. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуалізм. Москва: Республика, 1998. 368 с.
14. Коллингвуд Р. Дж. Идея истории. Автобиография / Перевод и комментарии Ю. А. Асеева; Отв. ред.: И. С. Кон, М. А. Киссель; Академия наук СССР. Москва: Наука, 1980. 488 с.
15. Косминский Е.А. Историография средних веков V в. – XIX в.: лекции. Москва: Изд-во Московского университета, 1963. 430 с.
16. Ле Гофф Ж. В поддержку долгого средневековья. *Средневековый мир воображаемого*. Москва, 2001, С. 31-38.
17. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века. С-Петербург, 2003. 166 с.
URL: http://yanko.lib.ru/books/temp/goffintellectuala_v_sred_veka.pdf (дата
звернення 18.11.2021).
18. Лонерган Б. Метод в теологии. Москва : *Институт философии, теологии и истории им. св. Томы*, 2010. 400 с.
19. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии. Москва: «Мысль», 1979. 296 с.
20. Мануссакис Дж. П. Бог после метафизики. Богословская эстетика. / пер. с англ. Київ : Дух і Літера, 2014. 416 с.
21. Найдорф М. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения / М. Найдорф. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1984. 287 с.
22. Осборн Р. Цивилизация. Новая история Западного мира. / пер. с англ. М. Колопотина. Москва: АСТ: Астрель, 2010. 764 с.
23. Польсков К. О. Теологический метод vs метод в теологии. *Философия и культура*, 2015. № 9. С. 1277–1285.

24. Поняття про теологію (богослов'я). Міжрегіональна Академія управління персоналом. URL: <https://maup.com.ua/ua/navchannya-u-maup/centrita-kursi/duhovno-prosvitnicki-centr/teolog/ponyattya-pro-teologiyu-bogoslovyya.html> (дата звернення 15.11.2021).

25. Теоретичні підстави християнської теології історії. Студопедія. URL: https://studopedia.com.ua/1_346830_teoretichni-pidstavi-hristiyanskoj-teologii-istorii.html (дата звернення. 28.11.2021).

26. Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с.

27. Теория и методология истории: учебник для вузов / Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. Волгоград: Учитель, 2014. 504 с.

28. Тертуллиан, Квинт Септимий Флорент. Избранные сочинения : пер. с лат. / сост. А. А. Столяров. Москва : ПРОГРЕСС, 1994. 445 с.

29. Тойнби А. Христианское понимание истории. Философия истории: антология; сост., ред. и вступ. ст. Ю. А. Киселева. Москва: Аспект-Пресс, 1995. 351 с.

30. Турянський Ю.І. Формування інституту прав людини доби Середньовіччя. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка» Серія: Юридичні науки. Львів: Львівська політехніка, 2019. Вип. 24. С.83-87.*

31. Учеб. пособие для вузов / Фролов И. Т. и др. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Республика, 2003. 623 с.

32. Философия истории: учеб. пособие / под ред. проф. А. С. Панарина. Москва: Гардарики, 1999. 432 с.

33. Философия в вопросах и ответах: учебное пособие / Под ред. А.П.Алексеева, Л.Е. Яковлевой и др.. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. 336 с.

34. Хоружий С. Философия и теология. *О старом и новом.* С.-Петербург: Алетейя, 2000. С. 289–310.

35. Христокін Г. В. Методологія православної теології в її парадигмальних трансформаціях : монографія. Університет ДФС України, Ірпінь, 2021. 404 с.

36. Христокін Г. Культурні форми буття теології: релігієзнавчо-філософський аналіз. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія* : збірник наукових праць / За ред. Н. Г. Мозгової. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 38 (51). С. 65–73.

37. Чорноморець Ю. П. Легітимізація теології як науки в пострадянському православному ландшафті. *Філософська думка. Sententiae* : спецвипуск № 2. *Теологія і філософія релігії*. Вінниця : ВДТУ, 2012. С. 7–14.

38. Шохин В. К. Теология. Введение в богословские дисциплины : учебно- методическое пособие. Москва, 2002. 122 с.

39. Шохин В.К. Философская теология: дизайнерские фасеты. Рос. акад. наук, Ин-т философии. Москва : ИФРАН, 2016. 147 с.

40. Яковлева Л.И. Хрестоматия по западной философии. *Античность. Средние века. Возрождение*: сборник. Москва. 2003. С. 330-349.

41. Breck J. The Power of the Word in the worshipping Church. Crestwood; N.Y. : St. Vladimir's seminary press, 1986. 237 p.

42. Dawson Ch. The Christian view of history . God, history and historians: An anthology of modern Christian views of history / Ed. by McIntire C.T.- N.Y.: Oxford univ. press, 1977. P. 29-45.